

10.00.00-FILOLOGIYA FANLARI

TEMPERAMENT VA TIL-NUTQ ALOQADORLIGI XUSUSIDAGI MULOHAZALAR

Abdullayeva Rohila Yusuffjon qizi,

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat O'zbek tili va adabiyoti universiteti dotsenti, (PhD)

Annotatsiya: Ushbu maqolada temperament tushunchasining til va nutq bilan aloqadorligi, mazkur aloqaning nutqning qaysi jihatlarida aks etishi, tashqi muhit va temperament, tashqi muhitning temperamentga ta'sir qiluvchi jihatlari haqida so'z yuritilgan. Nutqiy nuqson va uni da'volash muhitida temperamentning roli xususidagi qarashlarga munosabat bildirilgan. Til o'zlashtirish jarayonida temperamentning roli xususidagi qarashlarga munosabat bildirilgan. Temperament bilan yondosh hodisalar qo'zg'alish, xotira va qayta ishlash jarayonlarida temperamentning vazifalari haqida so'z borgan.

Kalit so'zlar: temperament, til, nutq, nutqiy nuqson, qo'zg'alish, xotira, o'qib tushunish, tinglab tushunish, ma'lumotlarni qayta ishlash

CONSIDERATIONS ON THE RELATIONSHIP OF TEMPERAMENT AND LANGUAGE

Abdullayeva Rohila Yusuffjon qizi,

Associate Professor of Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoi, (PhD)

Abstract: This article talks about the relationship between the concept of temperament and language and speech, which aspects of this relationship are reflected in speech, the external environment and temperament, and the aspects of the external environment that affect temperament. Views on the role of temperament in the environment of speech impairment and its claim are expressed. Views on the role of temperament in the process of language acquisition are discussed. Temperament-related phenomena talk about the functions of temperament in arousal, memory, and processing processes.

Key words: temperament, language, speech, speech disorder, arousal, memory, reading comprehension, listening comprehension, information processing

СООБРАЖЕНИЯ О ВЗАИМОСВЯЗИ ТЕМПЕРАМЕНТА И ЯЗЫКА

Абдуллаева Роҳила Юсуфжон қизи,

доцент Ташкентского государственного университета узбекского языка и литературы имени Алишера Навои, (PhD)

Аннотация: В данной статье говорится о связи понятия темперамента с языком и речью, какие стороны этой связи отражаются в речи, внешней среде и темпераменте, а также аспекты внешней среды, влияющие на темперамент. Высказаны взгляды на роль темперамента в условиях нарушения речи и его требования. Обсуждаются взгляды на роль темперамента в процессе овладения языком. Феномены, связанные с темпераментом, говорят о функциях темперамента в процессах возбуждения, памяти и обработки информации.

Ключевые слова: темперамент, язык, речь, речевые нарушения, возбуждение, память, понимание прочитанного, понимание на слух, обработка информации.

Temperament uzoq yillar davomida tadqiqot obyekti doirasida bo'lgan va bu jarayon davom etmoqda, turli fanlar, sohalarda turli jahbalari yoritilgan. Jumladan, hodisa tilshunoslik doirasida ham tadqiq obyekti sifatida belgilanib, tiplarning nutqiy xususiyatlarini birlashtirish, yozma va og'zaki nutqda ifodalanishi, til o'zlashtirish jarayonidagi roli kabi bir necha masalalar yuzasidan izlanishlar olib borilgan. O'zbek tilshunosligida olib borilgan ko'plab tadqiqotlarda nutq va temperament bog'liqligi[5], uning og'zaki va yozma nutqda namoyon bo'ladigan jihatlari, ma'lum temperamentga xos bo'lgan leksikonni aniqlash, temperamentning nutqiy xususiyatlarini umumlashtirishga urinishlar bor.

Rus olimi Rubinshteyn S.Lga ko'ra, temperament eng birinchi navbatda psixik jarayonlarning

kechishida namoyon bo'ladi. Kuch, tezlik, ritm, inson psixomotorikasi temperamentning namoyon bo'lish shakllaridir[3]. Mazkur hodisalar insonning tashqi olam bilan aloqador bo'lgan har qanday reaksiyasida, xatti-harakatlarida, shu jumladan, nutqida ham namoyon bo'ladi. Demak, Rubinshteynga ko'ra nutqning tashqi faktorlari: nutq tezligi, ritmi va tempi, balandligi temperament ko'rsatkichi bo'lishi mumkin. Chunki tezlik, temp masalasi nutqning ayni shu jihatlariga muvofiq keladi. Tabiiyki, temperamentning tashqi, inson tomonidan sezgi a'zolari orqali qabul qilish mumkin bo'lgan faktorlari bilan bir qatorda uning ichki, asab tizimi bilan aloqador jihatlarini bor. Chunki temperament tashqi hodisa sifatida namoyon bo'lishidan avval inson ruhiyatida ma'lum maqomda bo'lishi kerak. Rubinshteyn temperamentning fiziologik asosini miyaning neyrodinakimasi bilan bog'laydi. Tabiiyki, bu jarayon asab qo'zg'aluvchanligi, refleks kabi tabiiy jarayonlar bilan bog'liq. Olim asab tizimining reflekslarga munosabatiga ko'ra 4 turini ajratadi:

- kuchli, muvozanatli, munosabatga tez kirishuvchi – jo'shqin tip;
- kuchli, muvozanatli, sokin – bosiq, sekin harakatlanuvchi tip;
- kuchli, qo'zg'alishlarga nisbatan muvozanatsiz – qo'zg'aluvchan, keng tarqalgan tip;
- kuchsiztip.

Rubinshteyn temperamentning nutqdagi roli haqida so'z yuritar ekan, uni bevosita jarayon bilan aloqador tushunchalar asab tizimi, xarakter, tashqi faktorlar bilann aloqador holda o'rganadi. Temperamentning nutq jarayoniga ta'sirini inkor qilmagan holda uni nutqni shakllantiruvchi asosiy hodisa sifatida qo'ymaydi. Nutq va uning ijro mexanizmi har doim tashqi omillarga tayangan holda amalga oshiriladi. Inson nutqiy kommunikatsiyani amalga oshirar ekan, unda ko'zda tutilgan niyatni to'laqonli amalga oshirish uchun tabiiy sharoit va auditoriyani, zamon va makonni, tinglovchilarning yosh, jins, h. xususiyatlarini inobatga olishi lozim. Yuqorida keltirilgan ichki va tashqi omillarni inobatga olmagan holda tuzilgan har qanday nutqiy aktning samaradorligi tushishi tabiiy hol. Demak, bir temperament vakiliga xos bo'lgan, takrorlanuvchi shablon yoki leksikon xususida so'z yuritish qiyin.

Olim Robin Michael Jones temperamentning til va nutqdagi roli xususidagi savolga javob berar ekan, tilda temperamentning 4 xususiyati haqida fikr yuritadi[2]. Jonesga ko'ra, temperament til va nutqning tartibiga ta'sir qiladi. An'anaviy nutq odatiy tartibda kirish, asosiy qism va xulosadan iborat bo'ladi. Insonlar tomonidan jonli kommunikatsiya jarayoni aksar shu tartibda yoki uning replikalaridan foydalangan holda amalga oshiriladi. Jones nazarda tutgan tartib, fikrlar oqimining quyilib kelishi oqibatida tezlashgan, zichlashgan, ma'lum bir qismlari tushib qolgan yoki o'zaro o'rin almashgan tartib bo'lishi mumkin. Chunki agar Rubinshteynga murojaat qiladigan bo'lsak, xolerik va sangviniklar yuqori qo'zg'aluvchanlikka ega tip. Tabiiyki, yuqori qo'zg'alish har doim tezkor temp, kuchli ritm va ohangga ega bo'ladi. Qo'zg'alishning yuqori bo'lishi o'z navbatida fikr oqimining ham tilga ko'chishiga ta'sir qiladi. Yoki, aksincha, qo'zg'alishning sekin kechishi nutq oqimining ham shu tartibda kechishiga sabab bo'ladi. Odatda, o'ta tez ijro qilinadigan nutq inversiyalarga boy bo'ladi. Chunki nutq tezkorlik bilan aytilganda birinchi navbatda birinchi darajali bo'laklarga, gapning asosiy mazmunini yoritishga qaratilgan jihatlariga ahamiyat qaratiladi. Keyin esa ikkinchi darajali bo'laklar keltiriladi. Bizningcha, mazkur omil ham Jones nazarda tutgan til tartibi masalasiga doxil.

Shu o'rinda aytib o'tishimiz joizki, til va nutq buzilishi tushunchasi sog'lom odam nutqiga nisbatan tartib va nutqning boshqa talaffuz bilan aloqador faktorlari bilan bog'lansa, nutqiy nuqsonli inson nutqiga nisbatan boshqa mazmun kasb etadi. Nutqiy nuqsonlar odatda bosh miyaning nutqiy faoliyatni amalga oshirishga javobgar zonalari yoki nutq apparatiga yetgan shikast yoki tug'ma nuqson asosida mavjud bo'ladi. Temperament nutqiy nuqsonlarni da'volash mumkin bo'lgan jarayonlarda ma'lum rolga ega bo'lishi mumkin. Bu jarayonni tashkil qilishdagi qat'iyat, tez o'zlashtirish va qayta ishlash, xotirada saqlab qolishning ma'lum roli bor. Biroq temperament nutqiy nuqsonlarni da'volash muhitidama'lum rol o'ynamaydi.

Jonesga ko'ra, kommunikatsiya jarayonidagi yomon til tajribasi temperamentga va ayni vaqtda hissiy jarayonlarga ta'sir qiladi va bu omil ham o'zini tilda namoyon qiladi. Umuman olganda, kommunikatsiya jarayonida orttirilgan tajriba ijobiy yoki salbiy bo'lishidan qat'iy nazar, u individning til tajribasida ma'lum bir iz qoldiradi. Nutqiy akt bevosita tashqi faktorlar – nutq so'zlanayotgan vaziyat, jarayon, auditoriya (yoshi, jinsi, qiziqishlari va h.) bilan bog'liq ekan, so'zlovchidan o'z nutqini mazkur hodisalarni inobatga olgan holda shakllantirishni talab qiladi. Insonning nutq ohangi, nutq tezligi va balandligi har qanday nutqiy sharoitda ham saqlanib qolmaydi. Demakki, bir temperamentga ega shaxsning nutqida har qanday nutq sharoitida namoyon bo'ladigan barqaror ko'rsatkichlar haqida fikr yuritish mushkul.

Masalaning ikkinchi jihati bu temperament tushunchasining barqaror hodisa emasligida. Muallifga ko'ra, til tajribasining o'zgarib borishi temperament va hissiy qo'zg'alishlarning ham o'zgarib borishiga olib keladi. Bundan kelib chiqadiki, temperament tushunchasi nisbiy xarakterga ega. Uning nutqiy xususiyatlari ham nutqiy moslashuvchanlik xususiyatiga ega. Modomiki, inson tashqi sharoit asosida o'zgarib borar ekan, uning nutqi ham shu holatda bo'ladi.

Jones nutqiy nuqson va temperament xususida so'z yuritib, ularning o'zaro bog'lab turuvchi jihatlar borligi haqida mulohaza yuritadi. Biroq muallifning fikrlari to'ldirilmagan. Ayni vaqtda davom etayotgan tadqiqotlar ayni masalani yoritishga qaratilganligini ta'kidlangan. Bizningcha, temperament va nutqiy nuqson masalasi aniq ilmiy tajribalarni taqozo qiladi. Past qo'zg'aluvchi temperament egalarida nutqni tashkil qilish masalasidagi qiyinchiliklarni inkor qilib bo'lmaydi. Bu o'rinda nutqiy nuqsonlarni yengishda temperamentning roli masalasi ham mavjud.

Jonesga ko'ra, temperament va nutq-til, nutq-til buzilishlari masalasi jins singari uchinchi hodisa asosida ham tahlil qilinishi mumkin. Temperament va jins masalasi turli sohalarda, xususan, psixologiyada uzoq yillar davomida tadqiqot obyekti bo'lib kelgan. Bu masaladagi qarashlarni ikki yirik guruhga ajratish mumkin[1]. Birinchi qarash vakillari temperamentning jins bilan aloqadorligi inkor qiladi. Nazariyaga muvofiq, temperament individ bilan aloqador tushuncha bo'lib, uni faqat bir shaxsga aloqador hodisa sifatida talqin qilish lozim. Ikkinchi tomon qarashlariga ko'ra temperament jins bilan aloqador. Bolalik davrida temperamentda jinsiy farqlanish keskin farq qilmaydi. Inson ulg'aygani sari o'z jinsi uchun muhim bo'lgan temperament ko'rsatkichlarini ham ko'proq ko'rsatishni boshlaydi. Masalan, tajribalarda ayollarga xos bo'lgan xususiyatlar – tez sotsial moslashuvchanlik, hissiyotlarga berilish yuqori ekanligi isbotlangan. Hissiy barqarorlik borasida ham jinslar kesimida tafovut bor. Tabiiyki, jins vakillarida ma'lum bir xususiyat ustuvorlik qilar ekan, uni tilde aks ettiruvchi birliklar ham jarayonga mos holda bo'ladi. Erkak va ayol nutqiga xos bo'lgan birliklarni ajratish, bu leksikonlarni alohida tadqiqot obyekti sifatida tahlil qilish masalasi o'zbek tilshunosligi uchun ham yangilik emas. Biroq til va temperament, jins aloqadorligi borasida tadqiqotlar amalga oshirilmagan. Bizningcha, ayol va erkak til tajribasini tekshirish asnosida ikki jinsda ustunlik qiladigan asosiy temperament ko'rsatkichlarini va shunga muvofiq til xususiyatlarini tahlil qilish mumkin.

Temperament va til o'rtasidagi aloqadorlikni ko'rsatishda ona tili va xorijiy tilni o'zlashtirish bilan aloqador bo'lgan tadqiqotlar alohida o'rin tutadi. Tadqiqotchilar[4] ilk bolalik davrida til o'zlashtirish haqida so'z yuritishar ekan, asosiy e'tiborni bola-jamiyat juftligiga qaratadilar. Albatta, go'dak haqida so'z borar ekan keng jamiyat haqida so'z yuritib bo'lmaydi, bu davrda bola asosiy tilga taqlid qilish jarayonini ona nutqini tinglash orqali hosil qiladi. Bolaning so'z boyligini ikki yoshidan boshlab o'lchash mumkin. Bu vaqtgacha, tabiiyki, unga til haqida axborot beruvchi, asosiy manba uning onasi yoki onasi vazifasini bajaruvchilar hisoblanadi. Demakki, til o'zlashtirish jarayonining boshlanishi bosqichma-bosqich jamiyatdan nutqiy ko'nikmlarni olib borishdan boshlanadi, ma'lum muddatga kelib jarayonga til bilimlarini berishga qaratilgan ta'lim ham qo'shiladi. Biroq mutaxassislariga ko'ra[4], ona tili va chet tilini o'zlashtirish jarayonida temperamentning rolini keskin inkor qilib bo'lmaydi. Chunki til o'zlashtirish jarayoni diqqat bilan uzviy bog'liq. Diqqatni jamlash va yo'naltirish masalasi temperament turlarida o'zaro farqlanadi. Jumladan, xolerik tipi kuchli yo'naltirilgan diqqat bilan xarakterlanadi. Faoliyatda diqqatni yo'naltirilgan hodisaga uzoq vaqt qaratib tura oladi. Natijada, tabiiyki, qay sohada yoki jarayonda bo'lmasin, amalga oshirilgan ish samarali yakun topadi. Sangvinik tipida ham diqqatni yo'naltirish masalasi – ijobiy, biroq xolerik tipidan farqli ravishda barqarorlik kasb qilmaydi. Natijada bir faoliyat turidan tezda ikkinchisiga o'tish istagi paydo bo'ladi. Bu tipda ham ishni samarali tashkil qilinishiga erishish mumkin, biroquni yakunlamaslik holatlari ko'p uchraydi. Flegmatik tipida ham diqqat barqaror, biroq uni jarayonga yo'naltirish, yangi bilim-hodisalarni o'zlashtirish jarayoni sekin kechadi. Biroq qabul qilingan ma'lumot uzoq vaqt saqlanib qoladi. Melanxolik tipida diqqatni jamlash va ma'lum bir hodisaga qaratish jarayoni sekin va og'ir kechadi. Tabiiyki, diqqatni yo'naltira olish va barqarorligini saqlash, nutqni o'qib va tinglab tushunish jarayonida muhim. O'qib va tinglab tushunish jarayoni samarali kechishi asnosida og'zaki va yozma nutq rivojlanib boradi. Demak, temperamentning asosiy ko'rsatkichlaridan biri diqqat til o'zlashtirish jarayonida ma'lum rol o'ynaydi. U til o'zlashtirish jarayonining samaradorligi, tezligi bilan bog'liq. Diqqat barqaror va uzoq vaqt bo'linmaydigan tip egalari tilni osonroq o'zlashtiradilar. Diqqat barqaror bo'lmagan tipda ham til o'zlashtirish jarayoni amalga oshiriladi, biroq jarayon sekin kechadi va diqqatning bo'linuvchanligi oqibatida murakkablik kasb etadi.

Til o'zlashtirish jarayonida inobatga olinishi lozim bo'lgan ikkinchi muhim jihat bu – xotira.

Temperamentning turlarida xotira o‘zaro farqlanadi. Til o‘zlashtirish jarayonida xotira muhim ahamiyatga ega. Chunki kodlash va dekodlash asosida amalga oshiriladigan kommunikatsiyada tinglovchi qabul qilgan ma’lumotni qayta ishlaydi. Bunda matnning mazmunini ochishga qaratilgan, ko‘chma ma’noli, ramziylik kasb qilgan yoki kesatq, piching, kinoya tarzida keltirilgan jumlaning ma’no-mazmunini tushunish nazarda tutiladi. Qayta ishlangan axborot ma’lum muddat xotirada saqlanadi. Nutqiy akt talabi yoki ma’lum bir stimul bilan nutqga ko‘chadi. Ongda til zaxirasi sifatida mavjud bo‘ladi. Xotiraning barqarorligi boy til zaxirasini ta’minlaydi.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, temperament inson psixik ko‘rsatkichlarining bir turi bo‘lib, beqarorlik kasb etadi. U tashqi muhit ta’sirida o‘zgarishga uchraydi, doimiy ravishda o‘zgaruvchanlik xususiyatini aks ettiradi. Istiloh negizida aks etgan “aralashma” so‘zi ham aynan shu mazmuni anglatadi. Temperament nutqning xususiyatlariga ta’sir qiladi. Biroq nutqning tashqi xususiyatlari ham nutqiy vaziyat talabidan kelib chiqqan holda namoyon bo‘lishini inobatga oladigan bo‘lsak, temperament belgilari nutq orqali doimiy namoyon bo‘lmaydi.

Temperament nutqning vujudga kelishida asosiy omil hisoblanmaydi. Chunki til tajribasi insonda yillar davomida soddadan murakkabga borish tamoyili asosida boyib, kengayib boradi. Inson tilni ijtimoiy muhit ta’sirida o‘zlashtiradi. Biroq tilni o‘zlashtirish jarayonida temperamentning rolini inkor qilib bo‘lmaydi, jumladan, nutqni tushunish jarayoni diqqat, xotira, qo‘zg‘alish kabi temperament xususiyatlari bilan aloqador. Barcha temperament tiplarida nutqni o‘zlashtirish jarayoni sodir bo‘ladi, ular bir-biridan qabul qilish jarayonining tez yoki sekin kechishi, jarayonga kirishishning xususiyatlari bilan farqlanishi mumkin. Biroq temperament va til, nutq munosabatlari xususidagi izlanishlar tajriba amaliyotiga muhtoj. Shu jumladan, o‘zbekcha nutq va temperament aloqadorligini asoslash jarayoni ham tajribaviy tadqiqotlarni taqozo qiladi.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. Грошев И.В. Половые различия в проявлениях свойств темперамента / Вестник РУДН Педагогика и психология 2004. № 2
2. Robin Michael Jones. Temperament and Its role in speech and language disorders. <https://speechpathology-the-experts/temperament-and-it-s-rrole-3029>
3. Рубинштейн С.Л. Учение о темпераменте / Библиотека. <https://www.psychology-online.net/49>
4. Spinelli, Prachi E. Shah, Giuliana Genovese, Tiziana Aureli The Influence of Early Temperament on Language Development / The Moderating Role of Maternal Inpu, 2018.
5. To‘rayeva D.A. Shaxs xarakterining nutqda voqelanish mexanizmi / So‘z san’ati xalqaro jurnali, 2020, № 1.